

Urban space

Luc Deleu – T.O.P. office

**Vier decennia voorstellen en adviezen
voor de openbare ruimte op schaal
van de wereld**

De allereerste opnames van de aardbol gemaakt vanuit de ruimte, hebben mijn kijken en denken voor het leven veranderd. De aarde is ons ruimteschip, onze moeder en de woning van ons allemaal. (Luc Deleu tijdens The Knights Move lezing bij Stroom Den Haag, 30 maart 2011, zie recensie p. 36 - 38).

Orban Space: Luc Deleu - T.O.P. office

Curatoren: Wouter Davidts & Stefaan Vervoort
in dialoog met T.O.P. office

20 januari t/m 24 maart 2013

Opening: zaterdag 19 januari, 17.00 uur

Locatie: Hogewal 1-9, Den Haag

Ontwerp cover: Thonik

Urban Space

Introductie

'Less is Less', zo transformeert architect en kunstenaar Luc Deleu het door Mies van der Rohe uitgedragen motto. Door een sterk groeiende wereldbevolking is er steeds minder bruikbaar landoppervlak op aarde per inwoner beschikbaar. Maar minder betekent voor Deleu ook letterlijk minder consumeren, bouwen, vervuilen, produceren om zo de aarde te sparen. De implicaties van deze houding voor de architectuur, de vormgeving van onze steden en publieke ruimte zijn te zien in de tentoonstelling *Urban Space*.

Toen de Belgische architect en kunstenaar Luc Deleu (1944) in 1970 T.O.P. office oprichtte, koos hij een naam die als een oproep opgevat kan worden: Turn On Planning! De O symboliseert de aarde op z'n kop en gespiegeld afgebeeld. De wereld staat kortom centraal. Vanuit een oprecht engagement met actuele vraagstukken als de duizelingwekkende groei van de wereldbevolking, de onevenwichtige voedselproductie, de immer oprukkende milieuvervuiling en de frictie tussen het individu en de maatschappij, heeft Deleu een 'eco-centrische' vorm van urbanisme op wereldschaal ontwikkeld: Urbanisme.

De wereld staat tevens centraal in deze tentoonstelling, die het meest recente onderzoek *Orban Space* verbindt met de ruim 40 jarige praktijk van werken waarin op allerlei mogelijk manieren gekeken is naar de wereld om ons heen. Zo wordt duidelijk dat *Orban Space* niet op zichzelf staat, maar geworteld is in een methode van werken en een mentaliteit die in de loop der jaren gecontinueerd is.

De tentoonstelling is opgebouwd volgens vijf thema's. In elk staat een *Orban Space*-productie centraal. Daaromheen staan in vitrines en in de ruimte verschillende werken, documenten en objecten uit 1969-2012.

Deze gids introduceert de vijf thema's en de vijf centrale werken. De curatoren Wouter Davidts en Stefaan Vervoort lichten de keuze voor de thema's toe. Aan de hand van de tentoonstellingsmaquette van T.O.P. office wordt de inrichting verder verklaard. De kleuren verwijzen naar de vijf thema's. Per thema is ook de volledige lijst met tentoongestelde werken opgenomen.

Naast een beknopte toelichting op het onderzoek door T.O.P. office en een portret van het bureau, is het Orbanistisch Manifest integraal afgedrukt, alsmede de Archined-recensie van de lezing die Luc Deleu gaf bij Stroom in 2011. Tot slot worden de activiteiten van de Stroom School toegelicht.

Urban Space

Statement curatoren

De tentoonstelling *Urban Space: Luc Deleu – T.O.P. office* focust op *Urban Space* (2006 -), hun meest recente onderzoeks project. *Urban Space* vervolmaakt de ambitie van T.O.P. office om een praktische methodologie te ontwikkelen die de publieke ruimte op wereldschaal analyseert en voorstellen doet voor de vormgeving ervan.

De tentoonstelling wil verrassende perspectieven ontwikkelen en nieuwe ensembles binnen het oeuvre van Luc Deleu – T.O.P. office blootleggen. Dat gebeurt aan de hand van vijf thematische clusters: *devices, media, dimensions, movements en realities*. De clusters tonen de vele terugkerende operaties, acties en strategieën die het werk en de praktijk van Deleu-T.O.P. office van de voorbije vijf decennia karakteriseren.

Binnen een unieke scenografie ontwikkeld door T.O.P. office toont de tentoonstelling een selectie vroegere werken en projecten rondom recente resultaten van *Urban Space*. Nieuw geproduceerde werken worden in een historisch perspectief geplaatst aan de hand van voorgaande plannen en maquettes, schetsen, ontwerpinstrumenten en archiefdocumenten van 1969 tot 2013, waarvan vele

tot op vandaag nog nooit getoond zijn.

Hieronder worden de vijf thema's toegelicht en gekoppeld aan het centrale *Orban Space* werk. Op pagina's 12-19 is de volledige lijst met werken per thema te vinden.

Devices

Vanaf de oprichting heeft T.O.P. office de vereiste instrumenten en hulpmiddelen gezocht, indien nodig zelfs uitgevonden, om projecten in de architectuur, stedenbouw en kunst te ontwikkelen.

T.O.P. office ontwikkelde de voorbije jaren *Orban Space: Terminology* (2006-), een meer dan 1000 pagina's tellende index van de openbare ruimte op wereldschaal. *Terminology* tracht verschillende connecties, hiërarchieën en prioriteiten van de globale publieke ruimte op elk mogelijk schaalniveau te beschrijven. Het koppelt abstracte termen aan foto's uit het archief van T.O.P. office en aan publiek beschikbaar beeldmateriaal, geplukt uit encyclopedieën of websites zoals Wikipedia. Het resultaat is een ontwerpinstrument dat fungeert als woordenboek, atlas, thesaurus, catalogus en een handleiding voor architectuur en stadsplanning tegelijk.

Media

T.O.P. office heeft een wijd spectrum aan communicatiemogelijkheden aangeboord en toegeëigend om het ontwerpproces en het

resulterende werk publiek te maken, zoals postkaarten, affiches, films, tijdschriften, kranten.

De terminologie van de globale openbare ruimte vormt het vertrekpunt voor de poster *Urban Space: Analysis* (2006-2012). Bestaande uit de secties *Forum, Network and Nodes, Urbanized Public Space, Setting & Location* en *Scales & Degrees of Urbanization* laat de grafiek zich lezen als een geraffineerd en complex wereldbeeld, opgebouwd uit verschillende lagen van verstedelijking, infrastructuur en technologie. Met een sterrenhemel als achtergrond fungeren de panelen als ordeningssysteem en ontwerp kader voor de hedendaagse globale maatschappij.

Dimensions

Onophoudelijk heeft T.O.P. office de schaal van de aarde als maat gehanteerd voor de analyse van maatschappelijke ontwikkelingen en voor de impact van hun eigen activiteiten.

Urban Space: The Voyage (2006-2013) documenteert het zeiltraject rond de wereld, persoonlijk afgelegd door Luc Deleu. De reis vormt een performatief hoogtepunt van Deleu's onderzoek naar het aardoppervlak, waarin hedendaagse globalisering niet enkel in kaart gebracht maar ook letterlijk 'afgetast' wordt. De print houdt het midden tussen een cartografische berekening en een ontdekkingsreis en laat zowel het concrete als abstracte aspect van het onderzoek ver-

schijnen. ‘Ik wil de reis doen om de schaal van de aarde in mijn vingers te krijgen,’ stelde Deleu in 1994, ‘en dat is toch waar het een urbanist om te doen is.’

Movements

T.O.P. office heeft de statische aard van architectuur steevast uitgedaagd met plannen die vertrekken vanuit het dynamische.

Urban Space: Travel Pictures (2006-2012) bevat een raster van foto's gemaakt door Deleu tijdens een zeilreis rond de wereld in 45 (44) dagen in 2006. Het visueel verslag van de feitelijke ervaring documenteert de verplaatsing van de urbanist over land, ter zee en in de lucht. De foto's verbeelden echter niet enkel de fysieke reis maar bieden ook een blik op de uiteenlopende politieke, culturele en historische gebieden die doorkruist werden – een globale sfeer die getekend wordt door een immer oprukkende internationalisering en de wederzijdse invloeden tussen Westen, Oosten, Noorden en Zuiden, met andere woorden door het hedendaagse nalieven van een modernistisch tijdperk.

Realities

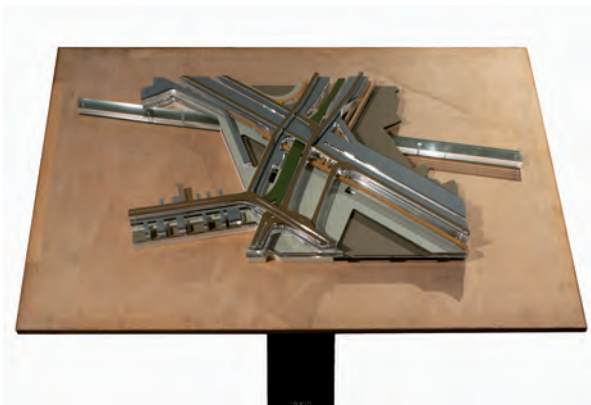
T.O.P. office hanteert de regel dat elk ontwerp – of het nu van conceptuele of ludieke aard is, klein of grootschalig – zich verankert in de werkelijkheid en bijdraagt aan een toekomstig begrip van ons verblijf op planeet aarde.

Het model *Sector X* (2010) analyseert een

stedelijk gebied in Antwerpen in de onmiddellijke omgeving van het kantoor van T.O.P. office. Door de uiteenlopende verkeersstromen in kaart te brengen en op elkaar te leggen, genereerde T.O.P. office een vreemdsoortige architectuur, losgekoppeld van de objecten, lichamen en gebouwen die de oorspronkelijke plek bevolken. De combinatie van een minutieuze aandacht voor de lokale omgeving met een abstracte en haast schaalloze materialisering laten zien dat de publieke ruimte een veelgelaagd krachtenveld is.

Wouter Davidts and Stefaan Vervoort
Januari 2013

Urban Space: Sector X, 2010

Proposals revisited 2002/2011/2012

D.O.S. XXI - Vicipcity #9 adapted

Dinkytown,

Octopus

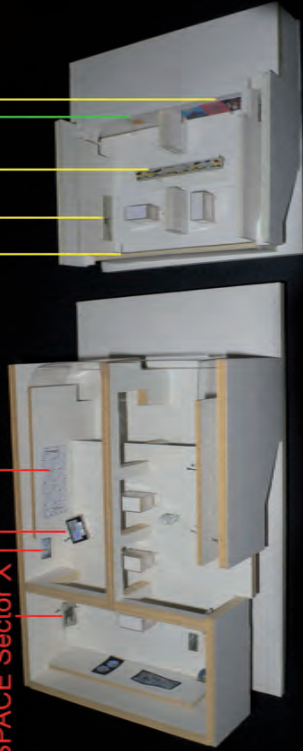
The nautical Mile transit

ORBAN SPACE Terminology Banner

ORBAN SPACE Terminology

Europe Central Station BXL

ORBAN SPACE Sector X

ORBAN SPACE 'THE VOYAGE'

ORBAN SPACE *Journey around the World in 45 (44) days*
Journey around the World in 80 days (Madrid-Weber-Madrid)
Journey around the World (Academical Upgrade 2&3)

Mobile Medium University
Journey around the World (Weber-Madrid-Weber),
ORBAN SPACE Analysis

Tribune-video /
Golden Section Carpet
Poster "The Unadapted City"

Orban Space

Tentoongestelde werken

Alle werken zijn afkomstig uit de collectie en de archieven van Luc Deleu – T.O.P. office, tenzij anders aangegeven.

DEVICES (rood)

Orban Space: Terminology
print and drawing table
2006-

Orban Space: Terminology
Banner, print, 2006-

Journey Around the World in 80 Days (Madrid–Wenber–Madrid)
drawing on globe, 1992–93

The Unadapted City
Continuous digital calculation of the correlation between the increasing world population and the decreasing earth's land

surface, 2013

vitrine

T.O.P. office logo
cartouche, 1970

Golden (Section) Triangle
drawings and printed plexiglass, 1980

Big Triumphal Arch
voucher for stock share
in container installation,
Neuchâtel, CH, 1983

Luc Deleu: Postfuturismus?
(Antwerp: deSingel/Women-
melgem: Den Gulden Engel)
exhibition catalogue, 1987

A Wall for MuHKA
'Luc Deleu & T.O.P. office
1967–1991', Museum of
Contemporary Art (MuH-
KA), Antwerp, BE
drawing, 1991

Unadapted City: TOPDOS
Digital presentation, 1998

ORBINO with interior presentation of The Unadapted City (1995-2002), Nauerna, Amsterdam, NL
exhibition scale model, 2002

Luc Deleu (Antwerp: Open-
luchtmuseum voor beeld-
houwkunst Middelheim)
exhibition catalogue, 2003

'Citizen Game', Le Quartier,
Quimper, F
exhibition scale model, 2003

'Façade 5, Luc Deleu' (solo),
BOZAR, Brussels, BE
exhibition scale model, 2005

Noeud de Chaise
scale models, 2005

Orban Space: Analysis
printed scale model after

Kümmerley & Frey Carte du Monde, 2007

'Brussels Biennial' (solo),
Anneessens Metro Station,
Brussels, BE
exhibition scale model, 2008

**Journey Around the World
in 72 Days** (via the Antipodes of Madrid/Weber); 3
April – 14 June, 1999, in: Luc Deleu - T.O.P. office: Orban Space (Wouter Davidts, Guy Châtel, Stefaan Vervoort (eds.), Amsterdam: Valiz) 2012

'Orban Space: Luc Deleu - T.O.P. office' (solo), Stroom Den Haag, The Hague, NL
exhibition scale model, 2013

T.O.P. office letter paper
s.d.

globe
s.d.

toy containers
s.d.

Kümmerley & Frey Carte du Monde
s.d.

MEDIA (blauw)

Orban Space: Analysis
print, 2006-

Golden Section Carpet
fabric, circa 1988

Tribune
video of the collage book Tribune (1971–later), 2013
Coproductie van LLS 387, Antwerp; Etablissement d'en Face Projects, Brussels; Extra City Kunsthall, Antwerp; and Stroom Den Haag, The Hague.

Less is Less
graffito on façade Stroom Den Haag, The Hague, NL
2013

vitrine

Mobile Medium Architecture Promotion
postcard. 1973

De Skipper
postcard. 1975

Museum for Broken Art
postcard, 1978

Vrije Ruimte—Espace Libre—Open Space (Antwerp: Internationaal Cultureel Centrum (I.C.C.)/Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur)
exhibition catalogue, 1980

**Orbanistisch Manifest/
Manifeste d'Orbanisme/**

Urban Planning Manifesto (annotated version), in: *Vrije Ruimte—Espace Libre—Open Space* (Antwerp: Internationaal Cultureel Centrum (I.C.C.)/Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur, 1980), pp. 20–26, 1980

Proposal for a Worldwide Windmill Network
postcard, 1981

Luc Deleu - T.O.P. office: selected works 1968-1982
portfolio map, 1982

Small Triumphal Arch,
Kannelfeldpark, Basel
print, 1983

Small Triumphal Arch,
Kannelfeldpark, Basel
postcard, 1983

Grand Arc de Triomphe,
nouvelle jetée photographiée le 8. 6. 1983
postcard, 1983

Untitled (Installation with
Windsocks and Rulers),
Furkart, Furkapasshöhe,
Switzerland
postcard, 1987

**TGV Spectaculaire Boven
Brussel**, in: *De Antwerpse
Morgen*, Thursday 7 August,
1987, pp. 1–2
newspaper print, 1987

Ø Gate '84-'88, Maritime
Museum, Amsterdam, the
Netherlands
paper model souvenir, 1988

Tent for Napoleon
postcard, 1989

Scale & Perspective: Barcelona Towers (Housing

(&) the City), edited by Guy
Schraenen, Antwerp, BE
multiple, 1989

**Antwerp, Your Next Cruise
Stop!** (AYNCS)
postcard, 1990

**Rotterdam, bureau pour
l'état civil dans "De Hef",
récupération**, Fri-Art Centre
d'Art Contemporain Kunst-
halle, Fribourg, CH
postcard, 1990

**Scale & Perspective: Barce-
lona Towers** (Staircase)
multiple, 1991

**D.O.S. XXI: MODEL VIP-
CITY SPACE ARRANGE-
MENT** (model from 38.000
to 76.000 inhabitants)
masterplan of The Unadapted
City: Vipcivity (2001-2003)
foldable plan, 1999

Inbreiding versus uitbreiding: Antwerpen, Renovatie van de oude haven met een getijdendok, 2001, in: De Witte Raaf, no. 95 (January-February 2002), pp. 12-13
artist's pages, 2002

The Unadapted City: Vip-city - Brauwpower, 2001
postcard, 2002

Montyplan
monthly agenda and
newsletter of Monty Theatre, Antwerp, BE, 2004

"Een compacte haven voor Antwerpen", Vipcivity, onder-
tussen 2001-2004
Een prototype van de
Antwerpse minderhinder-
paal 2004

"Een compacte haven voor Antwerpen" bijvoorbeeld
door dubbeldekkades met

fotovoltaïsche daken 2004
monthly program flyers of
Monty Theatre, Antwerp, BE
2004

Speybank 1999-2005,
International Triennale of
Contemporary Art, Yoko-
hama, JP
postcard, 2005

Inktpot - Project II (with
Filip Francis & De Nieuwe
Koloristen)
postcard, 2010

**International Idea Contest
for the Court House Brus-
sels** (with EXPO 68, Jos
Vandenbreeden Heritage
Architects & SAVE)
postcard, 2010

**The Unadapted City: Nau-
tical Mile**
digital film sequences of The
Unadapted City: Nautical

Mile (2003-04), 2004

**MOVEMENTS (wit/
zwart)**

**Orban Space: Journey
Around the World in 45
(44) Days**
print, 2012

Mobile Medium University
scale model, 1972

**Journey around the World
in 80 days 'Weber-Madrid-
Weber'**

drawing table, lamp, globe,
Buckminster R. Fuller Dy-
maxion map, paint, 1993
Collection M HKA, Ant-
werp, BE

vitrine

Mobile Medium University
drawing, 1972

Mobile Medium Architecture Promotion

copied photomontage, 1973

Neo-pebbles

glass, brick, asbestos, concrete, and mixed media
1973-2013

Proposal (Voorstel voor inter-city verbindingen langs waterwegen [Gent - Antwerpen - Rotterdam - etc.] [Antwerpen, Liège - New York - London - Bombay - Lissabon, etc.]
collage, 1978

Proposal (Unit for (mobil) sea cities with possibility to fuel energy on the spot!)
drawing on photocopy
1978

Proposal (Proposition to classify the public transport as monument in use)

photomontage, 1978

Dictature du Soleil: Vienne le 21 mars a 16.00 heures
drawings, 1984

Untitled (Signposting Geneva)
drawing, 1992

Journey Around the World in 80 Days
multiple (Museum Dhondt Dhanens, Deurle, BE) and scale model, 1993
Collection Museum Dhondt Dhanens, Deurle, BE

Usiebenpole
scale model, 1997

Journey Around the World in 72 Days: Auckland, New Zealand
photomontage, 1999

Journey Around the World

in 72 Days 40° 24' 904S 176° 17' 551E over its antipode 40° 24' 904N 3° 24' 449W (ERNSLAW ONE TTD, WEBER, NEW ZEALAND over its antipode PLAZA MAYOR, MADRID, SPAIN)
photomontage, 1999

Antwerp, Your Next Cruise Stop! (AYNCS)
scale model, 1999

Urbi et Orbi: De Onaangepaste Stad (with Hans Theys, Ghent: Ludion), 2002

Journey Around the World in 72 Days
printed photograph, 2004

The Container
scale model, 2009

Indische Oceaan
film, 2010

Urban Space: Passage to the Antipodes (La Malu II: Voyage Palermo – Richards Bay [espace orbain] [12/07/2007 – 22/11/2007]) in: Lettres de La Malu II. Un Voyage Autour de Monde (Antwerp: Bernard Blondeel), 2011

DIMENSIONS (groen)

Urban Space: The Voyage print, 2010

The Unadapted City: D.O.S. XXI – VIPCIY #9 adapted
Print on dibond, 2001
Collection Bernard Blondeel

Journey Around the World (Academical Upgrade 2&3 Setenil over Auckland)
5,6 km north-west of SETENIL, SPAIN, N 36° 52. 683' W 5° 14. 126' 2003 June 19, 18H 47' 54" to 18H 50' 16" UNIVERSAL TIME OVER

MOUNT EDEN, AUCKLAND, NEW ZEALAND, S 36° 52. 683' E 174° 45. 874' 2002 DECEMBER 20, 6H 47' 54" to 6H 50' 16" UNIVERSAL TIME
doubled photograph printed on dibond, 2002

vitrine

Scale & Perspective with Tower Crane, Montevideo warehouse, Antwerp, BE photograph, 1981-82

Golden Section Carpet
plan print, circa 1988

Proposal (Principle for a lesson in scale at sea with two identical sister ships sailing together)
drawing on photocopy, 1981

Atelier Hofraum
scale model, 1986

Land Surface per World
Inhabitant Calculation
scrap paper, 1987

Tracés Régulateurs on Villa Schwob (Le Corbusier), La-Chaux-de-Fonds, CH
photograph, 1987

Lesson in Scale, Slochteren, NL
photograph, 1987

Scale & Perspective (Public sculpture for University of Twente)
scale model, 1990

Land Surface per World
Inhabitant Calculation
scrap paper, 1993

Masstabstudie für Grossen Hamburger Triumphbogen
drawing, 1993

Print Map: 1998-1999

archival map with prints

Untitled (Installation with GSM mast), Breda, NL
scale model, 1999

Journey around the world in 80 days

archival map with calculations, 2005

Orban Space: Passage to the Antipodes

Google Earth digital simulation, 2007-10

World Land Surface Calculation

print, 2009

globe lampion

s.d.

Fuller Projection of Dynamion™ Air-Ocean World

print, 1938

REALITIES (geel)

Orban Space: Sector X

scale model on drawing table, 2010

'Europe Central Station'

(HST Brussels)

framed photograph, 1986

Collection Vlaams Bouwmeester

The Unadapted City: Dinkytown

scale model, 1998

The Unadapted City:

Octopus

scale model, 1999

The Unadapted City: Panel

text and photomontage, 1999

The Unadapted City: VIP-

CITY: The Nautical Mile

Transat

photomontage printed on

canvas, 2004

Proposals Revisited 2002 / Revisited 2011 / Revisited 2012

prints on canvas, 2012

vitrine

T.O.P. office: video portrait and selected works: 1969-2013

digital slideshow, s.d.

'Luc Deleu: 20 futuristische voorstellen voor stedelijke agglomeraties (26.6.77)',

in: A+, no. 7-8 (1977), pp. 52-53.

artist's pages, 1977

Proposal (Voorstel om de Amsterdamse grachten (+ rondvaartboten) te gebruiken als infrastructuur van een openbaar vervoersnet)
mixed media, 1981

Luc Deleu: Prototype d'un Monument Mobile (with Marc Hostettler, Brussels: Sint-Lukasstichting/Neuchâtel: Editions Media) 1984

Ready-made Housing Architecture (Luc Deleu Manifesto to the Board) contact prints, 1985

Scale & Perspective: Barcelona Towers (Housing (& the City)) scale model, 1989
Collection Koen Deprez

Container Bridge over the Venidse (1990) and Mobile Medium Architecture Promotion (1973) Cover of Archis, no. 4 (April 1991), 1991

Construction X drawing, 1994

Niebuur House, Poortugaal, NL
scale model, 1997

The Unadapted City: Vipc-city House of Prayer scale model, 2002

'Luc Deleu', Middelheimmuseum, Antwerp, Belgium: General View of the Park postcard, 2003

Glass Containers in Bulk, 1988-2003
postcard, 2003

'31 Reflections on Architecture', in: The Urbanism Workshop (Amsterdam School of the Visual Arts, Amsterdam, the Netherlands, 2005), pp. 2-3, 2005

House of the Province of Antwerp (with 1:1 Archi-

tecs)
competition booklet, 2011

'Sector X'
exhibition flyer for a solo show at Rossicontemporary, Brussels, BE, 2012

Airbase Biekorfstraat, House Panamarenko, Antwerp, BE postcard, 2012

Future prospects

Citaat uit gesprek met T.O.P. office

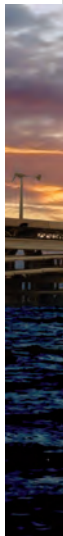
Steven Van den Bergh: Eigenlijk is *Orban Space* een voortzetting van *De Onaangepaste Stad*, met name een doorgedreven onderzoek van de stedelijke ruimte. Dat laatste project zijn we ook gestart als een voortzetting van het ontwerp *Usiebenspole*. Het uitgangspunt is dat niet de woningen, maar de voorzieningen, de stad maken. *Brikabrak* is een letterlijke vertaling van die stelling. In de daaropvolgende fase, getiteld *Dinkytown*, begonnen we in te zien dat eigenlijk de ruimte tussen die voorzieningen, met andere woorden de openbare ruimte, nog belangrijker is. Dus schreven we arrangementen en partituren die onbewust de openbare ruimte vorm gaven. De aanpak van *Dinkytown* was redelijk formeel, omdat we nog voornamelijk inzetten op de manipulatie van de voorzieningen. Met *Vipcity* daarentegen zijn we de openbare ruimte zelf beginnen vormgeven, en was ze niet langer het formeel eindresultaat van de plaatsing van de voorzieningen. De arrangementen en

partituren zijn daar grotendeels voor de publieke ruimte geschreven. *Orban Space* is daar in dat opzicht de continuering van. Het onderzoek van de openbare ruimte binnen *Orban Space* gaat veel verder dan de vormelijke analyse. We proberen te registreren welke handelingen en netwerken, met alles wat ze inhouden, de openbare ruimte bepalen.

Hans De Wolf: Zou je kunnen zeggen dat er met *Orban Space* een tijdsdimensie aan het onderzoek naar de openbare ruimte toegevoegd wordt? Proberen jullie nu om de beweging en verplaatsing, met name de dynamiek die openbare ruimte beheerst, in kaart te brengen?.

Steven Van den Bergh: Ja, ik denk dat dat ook wel gezegd kan worden.

Citaat uit: *Future Prospects. Een gesprek met Isabelle De Smet en Steven Van den Bergh* door Wouter Davidts en Hans De Wolf, in: Luc Deleu - T.O.P. office, *Orban Space* (Valiz, 2012)

Vipcity the nautical mile transat photo-
montage, 2004

Vipcity, BXL Biennale, 2008

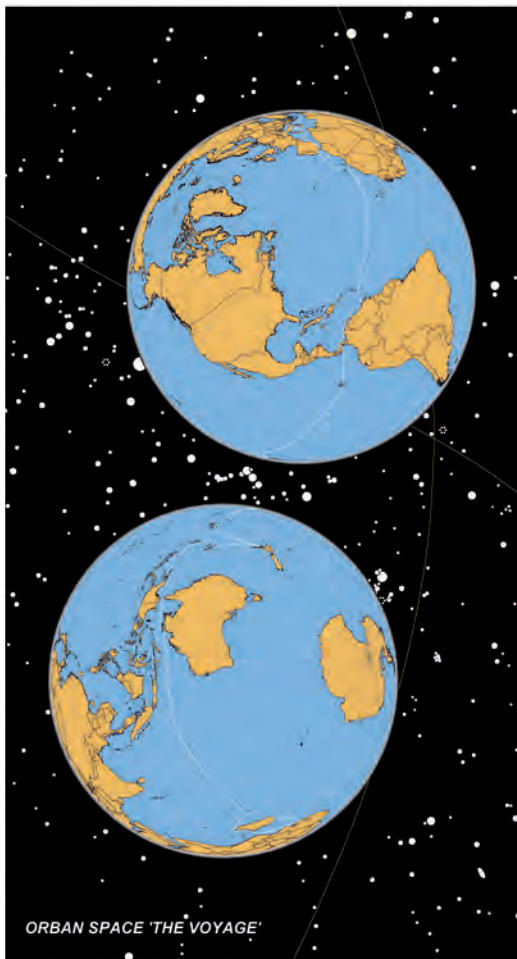
Urban Space

Onderzoek door ontwerp

***Urban Space* werd gestart in de lente van 2006. Het project volgt op *De Onaangepaste Stad* (1995-2006), een stedenbouwkundig, ruimtelijk en theoretisch onderzoek naar stedelijke voorzieningen en infrastructuur in relatie tot de immer groeiende inwonersaantallen op aarde. *Urban Space* bouwt verder op de inzichten die tijdens deze tien jaar durende studie werden verworven en gaat een schaalniveau hoger.**

Urban Space vertrekt bij de ambitie om in woord en beeld een hedendaagse theorie en een nieuw paradigma voor de openbare wereldruimte uit te bouwen. Met de studie stelt T.O.P. office zich tot doel het wijde spectrum aan publieke ruimtes, van de straat, het internet tot de wereldzeeën, in kaart te brengen. Terwijl het denken over publieke ruimte in het programma en ontwerp van *De Onaangepaste Stad* gestuurd werd door de anonieme massa van 6800 tot 76.000 inwoners, wordt de publieke ruimte in *Urban Space* ontleed aan de hand van het benoemen van abstracte termen.

Parallel aan de benoeming en catalogisering van verschillende types publieke ruimte op

ORBAN SPACE 'THE VOYAGE'

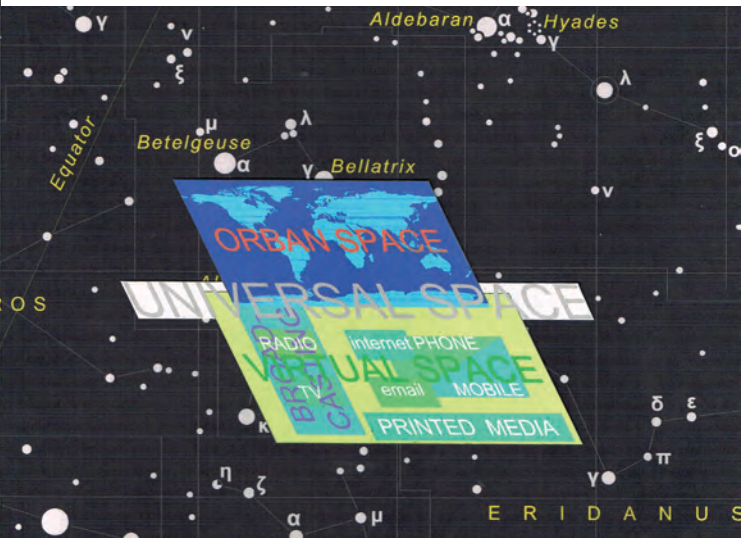
Orban Space: The
Voyage, 2006-2009

wereldschaal zoekt T.O.P. office naar verbanden, prioriteiten en hiërarchieën tussen verschillende ruimtes. Deze indeling van de openbare ruimte wordt vervolledigd met een gedetailleerde studie van het gebruik en de vorm van de ruimtes.

Met de studie wil T.O.P. office achterhalen of het ontwerpen van de publieke wereldruimte met zijn infrastructures als instrument kan worden ingezet om stad en wereld te organiseren. Openbare ruimte wordt niet langer behandeld als overblijfsel van de stedelijke bebouwing maar als kernopdracht van het stedenbouwkundig ontwerp. *Urban Space* vertrekt vanuit de stelling dat de hedendaagse crisis van de openbare ruimte aangegrepen moet worden om een nieuw statuut voor die openbare ruimte te ontwikkelen. T.O.P. office ziet hier een belangrijke rol weggelegd voor de overheid. Aangezien algemene belangen voorrang hebben op particuliere in de publieke ruimte, is het de taak van de overheid om zich op stedenbouwkundig niveau te profileren via een weloverwogen beheer en een aandachtige vormgeving van de openbare wereldruimte.

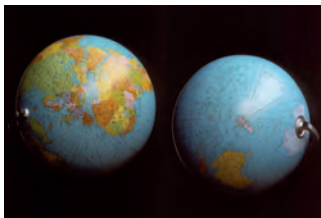
T.O.P. office (Luc Deleu, Laurette Gillemot, Isabel De Smet en Steven Van den Bergh)
Januari 2013.

Universal Space, 2006

Journey Around the
World in 80 Days
(Madrid-Weber-
Madrid, 1992-1993

Orbanistisch Manifest

T.O.P. office, 1980

Zolang we niet massaal weg kunnen gaan wonen van de werldebol, of kunnen importeren vanuit de ruimte, is de aarde een planeet die buiten de (benodigde) zonne-energie en misschien andere (niet onderkende, doch benodigde) ruimte-energie, volledig op zichzelf aangewezen is.

Eén derde van de wereldbevolking is ondervoed. Dit impliceert dat het landbouwareaal nu al één derde te klein is om aan de reële behoeften te kunnen voldoen. Alhoewel we (naast intensifiëring van de productie per m²) met de grootste inspanning kunnen trachten het areaal uit te breiden in woestijnen en steppen en op woeste gronden, zal toch zoveel mogelijk "vrije ruimte" in de agglomeraties moeten worden ingeschakeld in de voedselproductie. Te meer daar oerwouden, wouden, bossen en andere natuurlijk begroeide gronden best zouden gespaard worden

en liever nog uitgebreid (reserve-terreinen).

Wanneer deze prioriteiten aangevaard worden, kan de oppervlakte van stedelijke agglomeraties theoretisch bijna niet meer uitgebreid worden, waardoor de bewoning van de aarde in het gedrang zou kunnen komen. Zo we ieder een maximaal wooncomfort willen garanderen zal het wonen veel efficiënter (dan tot hiertoe is geweest) moeten georganiseerd worden. De stedelijke ruimtes zullen polyvalenter moeten gebruikt worden. In deze kritieke fase zou iedereen best zijn eigen woonsituatie individueel trachten te organiseren, naar eigen smaak, middelen, mogelijkheden en begrenzingen. Dit naar analogie met de plantaardige bevolking (phytocoenose), waar ieder specimen binnen de begrenzingen en de mogelijkheden van de standplaats alle verantwoordelijkheid draagt. Daartegenover zouden de

macrowerken van rechtspersonen (gestructureerde groeperingen van individuen, zoals consortia, N.V.'s, P.V.B.A.'s, V.Z.W.'s, partijen, verenigingen, actiegroepen, etc.) aan uiterst strenge normen moeten worden onderworpen, teneinde de macro invloeden en het macro grondverbruik van dergelijke ondernemingen in de ekotoop (milieu-elementen en biocenose¹) in evenwicht te brengen met de micro invloeden en het microgrondverbruik van het individu – zie analogie in de natuur, waar het biologisch evenwicht gemakkelijk gehandhaafd blijft bij een groot aantal soorten: de invloeden op één soort worden daardoor veelzijdiger, en waar omgekeerd het evenwicht in soortarme cultuursamenlevingen gemakkelijk verbroken wordt, waardoor een zeer sterke aantalvergroting van een bepaalde soort kan optreden (plaag).

Het lastige en overbodige moet zo veel mogelijk overboord gegooid worden (in de ruimte geschoten per raket). De rest moet zo overzichtelijk mogelijk worden opgestapeld (zonder dat deze stapelplaatsen een ééndimensionaal gebruik krijgen). Daar alle levensgemeenschappen (antropocenose², zoöcenose³, phytocenose⁴, mycocenose⁵) nauw met elkaar verbonden zijn, zal men tevens nauwlettend moeten toezien geen ervan te verstikken. Hierdoor zullen we verplicht zijn de pollutie zo klein mogelijk te maken en alles zo veel mogelijk te recycleren. Vooral het natuurlijk afval moet uiterst efficiënt gerecycleerd en terug over het landbouwareaal verspreid worden. Op deze manier laten we zo weinig mogelijk biogene elementen (nodig voor de phytocenose) verloren gaan.

De oceanen en zeeën (wiens biocenosen in een kritische situatie

verkeren) vormen gelukkig nog een ruimtelijke reserve, tweemaal zo groot als de ruimte op vaste grond van de aarde. Zo zou de ganse wereldbevolking op 1.000.000 passagiersschepen (40.000 ton) kunnen gelogeed worden. Op 2.000.000 schepen zou ze zelfs al vrij comfortabel kunnen wonen. De ganse Belgische bevolking zou perfect op 5.000 passagiersschepen (40.000 ton) mobiel kunnen wonen.

Ik durf te hopen dat voorgaand wereldbeeld van de “momentele tijden” gans duidelijk maakt dat de stedenbouw en architectuur vanuit een nieuw urbanistisch gezichtspunt dienen benaderd te worden. De stedenbouw en de architectuur hanteren tijdens de “momentele tijden” urbanistische prioriteiten. De esthetische prioriteiten en stijlfiguren van de “niet-momentele tijden” gelden niet langer in een situatie van do-it-yourself bouwkunst en selfmade steden, waar elk

individu de bebouwde omgeving bepaalt.

De functie van de stedenbouwkundige architect (urbanist) is in de “momentele tijden” zelfs van een gans andere orde geworden. Zoals de (picturale) functie van het schilderij (in de westerse schilderkunst) na de uitvinding van de fotografie totaal veranderde, zo ook is de inhoudelijke betekenis van stedenbouw en architectuur (urbanisme) gewijzigd. De “informatie” (vermindering van onzekerheid) is nu een belangrijk werkteerrein van de “momentele” urbanist; hij is een medium, een trendsetter en/of stadsnar, enz... Hij ontwerpt, publiceert, treedt op, exposeert, realiseert of speelt, enz...

De “vrije ruimte” is nu zijn ideaal. In plaats van infrastructuren die de aardruimte specifïeren en één-dimensionaler maken gebruikt de urbanist nu ultrastructuren die de

aardruimte verruimen, zonder de diverse mogelijkheden te verminderen.

De orbanist is nu vooral een theoreticus die in zeldzame gevallen zijn visionaire inrichtingsmodellen van ruimtes op de planeet aarde realiseert.

Alhoewel dynamisch en evolverend is de planeet aarde, waar het orbanisme zichzelf realiseert beïnvloed door acties van alle individuen, in de “momentele tijden” steeds af.

Noten

¹ Samenleving van alle levende organismen

² Menselijke samenleving

³ Dierlijke samenleving

⁴ Samenleving van bacteriën

⁵ Samenleving van schimmels

T.O.P. office

Portret

T.O.P. office is een architectuur- en stedenbouwkundig bureau dat werd opgericht door Luc Deleu en zijn vrouw Laurette Gillemot in 1970, een jaar na het afstuderen van Deleu als architect aan het Hoger Instituut Sint Lucas in Brussel. Gebaseerd op de erkenning dat 'het een team vergt om om te gaan met de complexiteit van architectuur,' ontwierp Deleu zowel de werkwijze als de omgeving van zijn beginnende praktijk als collaboratief en dialogisch.¹ Het logo van T.O.P. office onderstreept de ethische positie van Deleu: als een wereldbol, ondersteboven en omgekeerd, vertegenwoordigde het embleem de opzettelijke verschuiving van lokale vooringenomenheden naar een globaal bewustzijn. Met het concept Urbanisme ontwikkelde Deleu een architecturale en stedenbouwkundige praktijk die de aarde als maatstaf neemt. T.O.P. office hield een creatief pleidooi voor een tolerant urbanisme

voor een tolerante maatschappij, een ecologisch perspectief, ware burgerdeelname, en, avant la lettre als het ware, duurzaamheid. In zijn *Urbanistisch Manifest* uit 1980 schreef Deleu dat de diepgaande veranderingen in de organisatie van publieke ruimte, transport en woonplaats gecombineerd met de gestage groei van de wereldbevolking de architect-stadsplanner zouden dwingen om nieuwe prioriteiten te definiëren.

T.O.P. office werd opgezet rond twee verschillende overtuigingen: ten eerste, dat het beter zou zijn om de ruimtelijke impact van een gebouw te verminderen en zo minder te bouwen, en ten tweede, dat toekomstige ontwikkelingen in de communicatiemediën nieuwe methodes van nomadisch leven zouden mogelijk maken. De hieruit volgende vroege werken benadrukten mobiliteit tegenover de immobiliteit van vastgoed en

stelden het exclusieve privilege van gebouwen als onderdak voor leven en werken in vraag. De vaststelling dat '[d]e urbanist nu vooral een theoreticus is, die in zeldzame gevallen zijn visionaire inrichtingsmodellen van ruimtes op de planeet aarde realiseert,' heeft sindsdien bijgedragen aan de kern van de missie van T.O.P. office. Door middel van een consistent formeel onderzoek en veelgelaagde ontwerpstrategieën onderzocht het kantoor dichotomieën zoals die tussen orde en chaos, of tussen nieuw en bestaand.

Deleu vergaarde in de jaren '70 en vroege jaren '80 zichtbaarheid in de kunstwereld met zijn performances, sculpturen en installaties van objecten op grote schaal die de schaal en perspectief van zowel stedelijke als natuurlijke omgevingen verschoven. Liever dan erkend te worden als een

architect en stedelijk planner aan het hoofd van een kantoor, bouwde Deleu aan een internationale reputatie als kunstenaar. Echter, de bewering van Deleu dat 'bouwen' niet de enige beschikbare methode is om uiting te geven aan ideeën over architectuur en stedenbouwkunde mag onder geen beding beschouwd worden als reden om hem af te schilderen als slechts een visionair of zelfs een utopisch architect. Voor Deleu was de wereld van de kunst slechts een bijkomend platform om zijn werk publiek te maken, of, zoals hij het formuleerde in een korte, ongepubliceerde tekst over schaal en perspectief in 1986, 'om zijn ideeën ter discussie te stellen.'² Deleu heeft nooit nagelaten te benadrukken dat zijn ambities gelegen zijn in het gebied van de architectuur en stedenbouw.

Hoewel Deleu zich inzette in verschillende samenwerkingsprojecten in de jaren 70, zowel op artistiek als architecturaal vlak, waren het de verscheidene studies voor grootschalige en uitgebreide architecturale en infrastructurele ontwerpprojecten (waaronder de Hogesnelheidstrein lijnen in Brussel (1986-89), Utrecht (1989-90), Antwerpen (1989-93) en Rotterdam (1990-91), het ontwerp voor de ombouwing van 'De Hef' brug in Rotterdam naar een sky plaza met kantoren (1989-90)) die een nieuwe fase markeerden in de structuur en de activiteiten van T.O.P. office. Deze projecten vereisten een collectieve researchmethode en een nieuwe graad van gedeelde moeite. In deze periode groeide het kantoor aanzienlijk. De verschuiving naar het ontwerpen van grootschalige stedelijke projecten moedigde het kantoor in de mid-jaren 90 aan om een benadering van onderuit toe te voegen aan de conventio-

nele hiërarchie die van bovenuit vertrekt.

De Onaangepaste Stad, een uitgebreide studie van de ontwikkeling en organisatie van een stedelijke infrastructuur en voorzieningen opgestart door T.O.P. office in 1995, was een nieuw hoogtepunt in deze ontwikkeling. Met dit zelf benoemde 'ontwerp door onderzoek' investeerde T.O.P. office in een langetermijn methode van onderzoek en in de ontwikkeling van meer geraffineerde concepten. Deze nieuwe ontwikkeling kwam in een versnelling 1997, toen Isabelle De Smet en Steven Van den Bergh zich bij T.O.P. voegden. In iets minder dan een decennium ontwikkelde het nieuwe team een uniek model voor een samenwerkingspraktijk. Aangezien ze samen werkten, en vaak tegelijkertijd, aan één enkele computer tekening voor *De Onaangepaste Stad*, steeds hoge technologie en kansprinci-

pes combinerend, voegde T.O.P. office het auteurschap voor een groot deel samen.

T.O.P. office heeft steeds zijn positie gekoesterd als een onafhankelijk onderzoeksteam dat een autonoom format ontwikkelt voor stedelijk onderzoek door ontwerp. Bij veel gelegenheden heeft T.O.P. deelgenomen aan het debat over de huidige staat en de toekomst van architectuur en stedelijke planning. De motor achter het werk en de praktijk van T.O.P. office was echter nooit slechts theoretisch. De vele gevarieerde activiteiten van de voorbije vier decennia resulteerden in een uitgesproken begrip van de uitdagingen bij het ontwerpen van zeer grote en complexe programma's en betekenissen en dit vanuit een planetair perspectief en rekening houdend met de schaal van de aarde. Ze ontwikkelden een unieke gevoeligheid voor extra

groot monumentalisme en verder ontwikkelden ze de strategie om concepten te verbeelden. De conceptuele roeping van T.O.P. office is echter ook steeds gekoppeld geweest aan een oprecht verlangen om de opgebouwde expertise en de vergaarde kennis op het zeer praktische gebied van bouwen te versterken.

¹. Luc Deleu, *The Ethics of Architecture*, april 1989, p. 1.

² Luc Deleu, *Schaal & Perspectief*, [Zwitserland] 1886 (ongepubliceerd). Deze stelling werd herhaald in de aforistische verklaring van Deleu dat 'ik een kunstenaar ben omdat ik een architect ben.'

Deze tekst is een ingekorte en vertaalde versie van het portret dat verschenen is in de publicatie *Luc Deleu - T.O.P. office, Urban Space* (Valiz, 2012).

Vertaling: Jacoba Bruneel

Stroom School

Stroom School is de overkoepelende term voor het randprogramma rond tentoonstellingen. In de Stroom School worden thema's uitgelicht, besproken en verdiept.

De Stroom School rond *Urban Space* bestaat uit rondleidingen, lezingen, workshops en gesprekken.

Zie voor het actuele aanbod: www.stroom.nl

Rondleidingen

Op een aantal zondagen gedurende de tentoonstellingsperiode worden rondleidingen gegeven door kunstenaars, architecten en wetenschappers die hun visie op het werk laten horen en zien. Voor groepen studenten is er de mogelijkheid om door de week rondgeleid te worden. Voor speci-

fieke groepen worden lunchrondleidingen georganiseerd. Belangstellenden kunnen zich melden bij Stroom.

Zondag 10 maart, 15.00 uur

John Körmeling, kunstenaar en architect

Zondag 24 maart, 15.00 uur

Vera Yanovshtchinsky architect

Samenwerking KABK

Er wordt intensief samengewerkt met de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten. Studenten van het interdisciplinaire Research Lab Next Door (initiatief afd. interieurarchitectuur en meubelontwerp) zullen onder leiding van ontwerpers Sophie Krier, Cathelijne Montens en Krijn Christiaansen werken aan een opgave rond de openbare ruimte in de Schilderswijk. Met name de keuze voor een specifieke onderzoeksmethode zal hierin centraal staan.

Tribune, 1972-1975

Less is Less, graffiti op etalage Stroom, 2013

Over een bureau dat niet wil bouwen...

Recensie

De beelden van de aarde zwevend in de ruimte én de poëtische benaming die Buckminster Fuller gebruikte voor onze planeet - ruimteschip aarde - hebben Deleu geïnspireerd tot het bedenken van zijn zogenoemde urbanisme. Een stedenbouw en architectuur die bij elke ingreep, hoe klein ook, rekening houdt met de menselijke maat, maar ook met zijn betekenis op wereldschaal. Of zoals hij zelf schrijft 'Urbanisme beoogt een op planetaire schaal geïntegreerde (steden)bouwkundige ontwerp-praktijk en probeert de aarde te beschouwen als de ruimtelijke en maatschappelijke context voor steden en architectuur. Het urbanisme beoogt daarom een evenwichtige organisatie van de aardruimte.'

Behalve Urbanist blijkt Deleu ook een groot relativist; over zijn ideeën, projecten en het urbanisme vertelt hij haast terloops. Zijn presentatie is gelardeerd met de typische humor waarmee Belgen vaak zo feilloos het absurdisme van

onze realiteit blootleggen. Deleu bladert nonchalant door een aantal projecten uit de beginfase van zijn bureau: een nieuwe universiteit in Antwerpen vestigt hij op drie schepen, de Mobile Medium University. Als deze studenten klaar zijn met hun studie bezitten ze niet alleen academische kennis, maar zijn zij ook wereldwijs.

Maar ondanks de hoeveelheid grappen is het hem ernst. Dat blijkt niet alleen als hij zijn *Urbanistisch Manifest* (1980) in vliegende vaart doorneemt. Dit manifest, zo stelt hij tevreden vast, vat zijn visie nog altijd goed samen. Met zijn werk heeft hij ook het consistente oeuvre geschapen dat hij ambieerde toen hij afstudeerde en peinsde over de vraag hoe een architectenbureau eruit moet zien dat niet gaat bouwen of sterker, dat niet wil bouwen! Het grootste deel van zijn lezing wijdt Deleu aan *De Onaangepaste Stad* (D.O.S), een stedenbouwkundige studie naar een alternatieve invulling van de stedelijke ruimte waar het bureau

van 1995 tot 2004 aan werkte.

Deleu's stedenbouw is een consequente uitwerking van drie kritische vooronderstellingen namelijk dat stedenbouw zich beperkt tot het bepalen van de noodzakelijke volumes, de infrastructuur en de diensten; stedenbouw interfereert niet in het privé domein; en stedenbouw legt multinationals en instituties beperkingen op die in het voordeel zijn van iedereen. Deze stedenbouw is daarmee een directe weerspiegeling van Deleu's zijn eigen kritische maatschappijvisie en het urbanisme. Zelf verwoordt hij het als volgt: *'Het centrale thema is het zoeken naar een onuitgegeven vorm en organisatie van wat een stad tot stad maakt, naar wat het dagelijks leven aangenaam maakt en zin geeft aan de openbare ruimte: een autonome, driedimensionale en monumentale (infra)structuur, een voorbeeld van de hedendaagse samenwerking tussen private en openbare sector; aantrekkelijk openbaar vervoer en een aangename openbare ruimte*

die op symbolische wijze getuigen van de gemeenschapsidentiteit; een beheerste stedelijke openbare ruimte die binnenin, naar buiten toe en onder de stedelijke luifels beheerst en beheersbaar is en voorzien is van een systeem van openbaar vervoer dat geconcipieerd is als een horizontale lift; een ruimte-park / park-ruimte voor voetgangers in symbiose met de perifere ruimte voor autoverkeer; attracties en voorzieningen voor automobilisten, tussenstations voor automobilisten en voetgangers; een openbare ruimte in de vrije ruimte.' (*La Ville Inadaptée*, p.62).

Het onderzoek naar *De Onaangepaste Stad* begon met een voorstel voor een lineaire stad *Usiebenpole* op het eiland in de Donau bij Wenen. Op deze 22 kilometer lange strook zette hij in eerste instantie 1000 Unité – nou eenmaal het beste appartementengebouw dat er is - om zich vervolgens af te vragen hoe hij de openbare ruimte moest opladen. Hoeveel horeca, hoeveel maatschappelijke functies, welke

geneeskundige faciliteiten, waar wordt er gesport etc.? Deze vragen waren het begin van een eindeloze datastudie die hij vervolgens prachtig verbeeldt - 'omdat ik mijn tekeningen nou eenmaal moet verkopen om als niet bouwend architect te kunnen leven'. In de loop der jaren is deze onaangepaste stad uitgegroeid, complete stadsdelen met namen als *BricaBrak* en *DinkyTown* zijn toegevoegd. Het project eindigde met een 1850 centimeter lange maquette - 1/100ste van een zeemijl - van *VIPCity*, die in 2004 werd gepresenteerd in het MUHKA (Antwerpen). Sinds 2006 is Luc Deleu bezig met een nieuwe studie *ORBAN SPACE*, een studie naar stedelijke ruimte op wereldschaal.

De metastudies leveren prachtige, sterk formele beelden, vergelijkbaar met zijn kunstwerken in de openbare ruimte. Inhoudelijk zijn de beelden lastiger te verteren. De theorie en datawolk die schuilgaan achter de beelden worden niet even in een avondje begrepen. Hoe moeilijk zijn werk te door-

gronden is, blijkt als het publiek aan de beurt is om vragen te stellen. Hoewel het voor het overgrote deel uit vakgenoten bestaat, worden er nauwelijks inhoudelijk kritische vragen gesteld. Eerder geven ze blijk van het klassieke onbegrip voor de papieren architect en zijn keuze niet te willen bouwen, zoals de vraag: 'Wat laat je als architect/stedenbouwer na als je niet bouwt?' Een merkwaardige om-draaiing. Deleu kaatst de bal terug en zegt: 'ik ben een architect die niets wil'. De vraag van stedenbouwers en architecten moet zijn wat kan of wil ik - architect/stedenbouwer - met het werk van Deleu. Zijn consequent doordenken van het *Urbanistisch Manifest*, waarbij de mens en het ruimteschip aarde centraal staan, heeft nog niets aan geldigheid ingeboet en lijkt juist nu het bestuderen meer dan waard.

Marieke Hillen

The Knight's Move lezing, Stroom Den Haag,

30 maart 2011

Eerder verschenen op Archined:

<http://www.archined.nl/>

Colofon

Het project **Orban Space Luc Deleu - T.O.P. office** (2010-2013) is een samenwerking tussen Wouter Davidts, Luc Deleu - T.O.P. Office, Stroom Den Haag en Valiz boek en culturele projecten. Het project bestaat uit een tentoonstelling en een publicatie. Ten behoeve daarvan is in maart 2011 een internationale 5-daagse masterclass georganiseerd voor studenten uit diverse disciplines en de auteurs aan de publicatie.

De tentoonstelling is mede mogelijk gemaakt door Vlaamse Overheid, Vlaams-Nederlands Huis deBuren, gemeente Den Haag, Mondriaan Fonds, Stimuleringsfonds Creatieve Industrie, Vrije Universiteit Amsterdam Faculteit

der Letteren, Universiteit Gent Vakgroep Architectuur & Stedenbouw, Duvel Moortgat N.V. en Milo-Profi fotografie.

Productie partners

Vlaams Architectuur Instituut (VAi), Extra City Kunsthal Antwerpen, LLS 387 en Etablissement d'en face projects.

Bruikleengevers

M HKA Antwerp, Bernard Blondeel, Koen Deprez, Vlaams Bouwmeester, Museum Boijmans Van Beuningen, Museum Dhondt Dhaenens, Catalijn Ramakers en Piet Warffemius.

Met dank aan

Peter Swinnen, Janus Boudewijns, Evi Bert, Bart

De Baere, Emma Lesuis, Nicolien Kipp, Eduardo Cachucho, Babak Fakhamzadeh, Dorian Van der Brempt en Mathieu Buyse (deBuren), Ulrike Lindmayr (LLS 387), Etienne Wynants (Etablissement d'en Face), Wim Catrysse, Mihnea Mircan en Caroline Van Eccelpoel (Extra City), Jean-Pierre Le Blanc, Guy Châtel, Astrid Vorstermans (Valiz), Hans De Wolf, Dirk Milo, Christoph Grafe (VAi), Michel Moortgat, Rosa Vandervost, Ernst Davidts, Julie Quisquater, Koen van den Broek, Jef Lambrecht, Pieter De Clercq.

In het najaar van 2013 zal de tentoonstelling naar Extra City Kunsthal Antwerpen reizen. www.extracity.org

Stroom Den Haag
Hogewal 1-9
NL-2514 HA Den Haag
www.stroom.nl

T +31(0)70 365 8985
F +31(0)70 361 7962
info@stroom.nl

Parallel aan de tentoonstelling is een lijvige publicatie verschenen met teksten en beeldessays over het werk en de praktijk van Luc Deleu – T.O.P. office, uitgegeven door Valiz, boek-en culturele projecten
ISBN 978-90-78088-60-8
www.valiz.nl

Den Haag